

DOI: 10.33310/2519-2809-2019-48-2-72-77

УДК 94 (477) «1940/1950»

ВОЛОДИМИР БУГРІЙ

*доктор педагогічних наук, професор кафедри історії України
Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка
м. Суми, Україна
e-mail: bvlst@ukr.net*

УМОВИ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЦЬКОЇ РОБОТИ ВИКЛАДАЧІВ КАФЕДР ІСТОРІЇ ПЕДАГОГІЧНИХ ІНСТИТУТІВ УКРАЇНИ У ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ (ДРУГА ПОЛОВИНА 40-х – ПОЧАТОК 50-х рр. ХХ ст.)

На основі архівних джерел охарактеризовано матеріальні, фінансові та побутові чинники, які у комплексі формували умови для науково-дослідницької роботи викладачів кафедр історії педагогічних інститутів України у другій половині 40-х – на початку 50-х рр. ХХ ст. Розкрито стан забезпечення літературою історичних кабінетів і бібліотек, з'ясовано рівень фінансування наукової діяльності. Встановлено причини, які впливали на бюджет часу наукової роботи викладачів-істориків, досліджено поліграфічні можливості для оприлюднення результатів наукової праці.

Ключові слова: педагогічні інститути України, науково-дослідницька робота, кафедри історії, викладачі-історики.

Успішний розвиток історичної науки неможливий без створення належних умов для повноцінної дослідницької роботи вченого. Матеріально-побутові, фінансові, соціальні чинники були і залишаються багато в чому визначальними у впливі на результати діяльності як окремого дослідника, так і локально об'єднаних наукових колективів. Вивчення попереднього досвіду функціонування окремих професійних груп істориків, його врахування в сучасних умовах є невід'ємною складовою ефективних реформ у гуманітарній галузі. Показовим у цьому плані є період перших повоєнних років, коли творчій інтелігенції доводилося реалізовувати власні дослідницькі проекти в складних реаліях повоєнної розрухи.

Після проголошення незалежності з'являється цілий ряд досліджень, у яких представлено нове бачення стану освітніх процесів в УРСР у період 1940-х – 1950-х рр. До них належать праці В. Барана, В. Даниленка [1], Ю. Шаповала [17]. Соціальна сфера суспільного життя розкрита у монографії Л. Ковпак [4]. Регіональні аспекти життя педагогічної інтелігенції представлено у доробку В. Курила [5], Т. Марусик [7].

В останні роки з'явилося ряд дисертаційних досліджень присвячених повсякденному життю педагогічної інтелігенції (О. Лук'я-

ненко [6], О. Прохоренко [8]). Аналізу історичної освіти у вищій педагогічній школі України повоєнного періоду присвячено дисертаційне дослідження С. Буряк [2]. Вивчення наукової літератури засвідчує, що на сьогоднішній день умови науково-дослідницької роботи викладачів-істориків педагогічних інститутів детально не розглядалися і не знайшли свого відображення у спеціальних працях.

У даній статті розкриваються матеріальні, фінансові та побутові чинники, які у комплексі формували умови для науково-дослідницької роботи викладачів кафедр історії педагогічних інститутів України у другій половині 40-х – на початку 50-х рр. ХХ ст.

Відновлення наукової діяльності викладачів кафедр історії після завершення Другої світової війни багато в чому ускладнювалося значною руйнацією матеріальної бази педагогічних інститутів. Навчальні корпуси або потребували капітальних ремонтів, або використовувалися не за призначенням іншими установами. Постійною проблемою перших повоєнних років була також нестача кваліфікованих кадрів. Для проведення ефективних наукових досліджень суттєве значення мало повноцінне функціонування кабінетів та бібліотек. Належні умови для роботи у цих підрозділах були створені лише у Київському

педагогічному інституті. Так, книжковий фонд кабінету історії цього навчального закладу зберігся майже повністю і на 1946/47 навчальний рік нараховував 6400 томів наукової літератури. Кабінет мав абонемент до бібліотеки Академії наук УРСР, звідки отримував необхідну літературу для викладачів і аспірантів [13, с.80]. Крім того, під час евакуації до інститутської бібліотеки поступила велика кількість літератури з фондів Академії Наук та інших закладів [9, с.17].

У провінційних педагогічних інститутах ситуація з науковою літературою виглядала значно гірше. Наприклад, кабінет історії Сталінського (Донецького) педагогічного інституту у перші повоєнні роки нараховував тільки 397 книг і брошур з історії та соціально-економічних проблем [12, с.46]. У бібліотеці Вінницького педагогічного інституту історична література була у великому дефіциті. Лише через міжбібліотечний абонемент викладачі мали змогу ознайомитися з необхідними працями, замовляючи їх із книгосховищ Києва, Москви, Ленінграду та інших міст [14, с.29]. У Сумах усю літературу, що залишилася в місті після окупації, влада централізовано збрала в одному приміщенні, створивши у такий спосіб Обласну бібліотеку. Це несло додаткові незручності для дослідницької роботи викладачів. Інститут добивався повернення до своїх сховищ наукової літератури, яка майже не користувалася попитом у пересічних читачів. Значною проблемою для написання наукових текстів для сумських викладачів-істориків стало і те, що німці у якості макулатури вивезли з міста всю марксистську літературу та радянську періодику [10, с.9]. Враховуючи, що посилення на висловлювання класиків марксизму, не залежно від обраної теми, були основою наукової та ідеологічної аргументації, подавати праці до друку без цього обов'язкового атрибуту ніхто не наважувався.

Для подолання проблем з науковою літературою держава почала виділяти певні кошти для закупівлю вітчизняних та зарубіжних видань. Наприклад, Київському педагогічному інституту у 1947 р. вдалося придбати 1316 екземплярів соціально-економічної літератури [13, с.71-72]. У Ворошиловградському (Лу-

ганському) педагогічному інституті на наукову літературу для кабінету історії у 1947 р. було витрачено 5948 крб., а у 1948 р. вже 12670 крб. [15, с.4]. Поповнення бібліотек і навчальних кабінетів відбувалося і за рахунок безоплатної передачі книг приватними особами. У Сталінському педагогічному інституті такі викладачі, як А. Ісаєнко, Д. Цвейбель передали у загальне користування частину своїх книжкових фондів [12, с.46].

В цілому, із усіх педагогічних інститутів України лише Київський та Ніжинський мали більше 200 тис. книг у своїх бібліотеках. По решті навчальних закладів показники виглядали наступним чином: у 5 педінститутах книжковий фонд становив від 50 до 100 тис., у 9 – від 20 до 50 тис., у 4 – від 10 до 20 тис. При цьому, як свідчать джерела, серед найбільш дефіцитних була література саме з історії [11, с.20].

Викладачі кафедр історії педагогічних інститутів, не маючи під рукою належної наукової літератури та архівних матеріалів, для реалізації власних дослідницьких проєктів потребували відряджень до столичних бібліотек і архівів. Майже завжди такі виїзди приносили значний позитивний результат. Наприклад, завдяки науковим поїздкам протягом 1946/47 навчального року завідувач кафедри методики історії Київського педагогічного інституту Д. Скуратовський захистив кандидатську дисертацію, а завідувачу кафедри середньовічної історії цього ж навчального закладу Г. Левіну вдалося зібрати велику кількість матеріалу для своєї докторської дисертації [13, с.13]. Керівництво Ворошиловградського педагогічного інституту протягом 1947/48 років надало наукові відрядження 30 працівникам. У підсумку це суттєво вплинуло на їх подальше професійне зростання [15, с.14].

Проте, в умовах коли в центрі уваги директорату педагогічних інститутів України стояв у першу чергу навчальний процес та роботи з відновлення зруйнованої війною матеріальної бази, коштів на наукові відрядження було обмаль. Наприклад, у Вінницькому педагогічному інституті на наукову роботу у 1947 р. було асигновано 14 тис. крб., стільки ж і в 1948 р., ще 16 тис. витратили на наукові відрядження.

Цих коштів не вистачало навіть на забезпечення затверджених планів науково-дослідницької роботи. Дирекція не в змозі була профінансувати завершення уже підготовлених дисертацій. Так, залишилися неоплаченими консультації і редагування кандидатської дисертації асистента кафедри історії СРСР та УРСР Л. Кузнєцової, здійснені академіком М. Нікольським. Заборгованість інституту перед відомим науковцем становила 2,5 тис. крб. [14, с.44].

Такою ж була ситуація у цьому та інших педагогічних інститутах України і з асигнуваннями на підготовку до іспитів з кандидатського мінімуму. Здобувачі наукових ступенів, згідно діючого положення, екзамени з іноземної мови та основ марксизму-ленінізму мали можливість скласти у будь-якому вищому навчальному закладі де діяла аспірантура. У ряді педагогічних інститутів (Запорізький, Полтавський та ін.) надавалася допомога бажаючим підготуватися до кандидатських іспитів шляхом організації спеціальних семінарів та консультацій [11, с.10]. Проте через відсутність фінансування їх постійно лихоманило – початок роботи відкладався, заняття проходили не регулярно, а то й взагалі скасовувалися. Ще однією причиною неналежного функціонування підготовчих семінарів і курсів було те, що Вища атестаційна комісія СРСР затягувала видання єдиних програмних вимог до кандидатських іспитів [11, с.10].

Не маючи достатньої кількості власних коштів на стимулювання наукової діяльності своїх викладачів, керівництво педагогічних інститутів України намагалося перекласти частину фінансового тягаря на центральні органи. Так, щорічно дирекціями інститутів складалися і надсилалися до Міністерства освіти УРСР списки осіб, які мали потребу у тривалих творчих відпустках за рахунок держави. Вишукувалися й інші можливості для створення належних умов для науково-дослідницької роботи викладачів. У Херсонському педагогічному інституті дирекція і декан історичного факультету планували навчальне навантаження окремим працівникам на один семестр, щоб іншу половину навчального року вони могли використовувати

для підготовки до складання кандидатського мінімуму або посилено працювати над дисертаційним дослідженням [16, с.86].

Суттєвою перепоною для розгортання наукової роботи викладачів кафедр історії педагогічних інститутів було їх надмірне навантаження навчальною та громадською роботою. Наприклад, доцент кафедри історії СРСР І. Шерман у своєму виступі на нараді викладачів Харківського педагогічного інституту, які працювали над докторськими дисертаціями говорив, що йому для завершення дослідження у запланований термін потрібно щоденно працювати по 5-6 годин. Але при цьому він завантажений навчальною роботою на денному та заочному відділенні, виконує адміністративну роботу і веде серйозну громадську діяльність [3, с.6].

Ще більш складно було займатися наукою молодим викладачам, яких максимально перевантажували різними дорученнями. Розробка курсу лекцій, підготовка виступу на конференцію чи для «Всесоюзного товариства з розповсюдження політичних і наукових знань» вважалися надзвичайно відповідальною справою, а тому займали багато часу. Крім того, неодмінною була участь у таких атрибутах тодішнього суспільного життя, як засідання, збори, наради партійних та громадських організацій. Заважав науковій діяльності викладачів кафедр історії педагогічних інститутів України і потік ділової документації, який потребував оперативного реагування та своєчасних відписок.

Велике навчальне навантаження, громадські доручення, діловодство які доводилося виконувати провідним викладачам кафедр історії не лише відволікали їх самих від наукової роботи, а й породжували інші негативні наслідки. Зайняті рутинною роботою професори і доценти втрачали систематичний контакт із своїми вихованцями. Зокрема, як свідчать звіти педагогічних інститутів того часу підготовка аспірантів часто велася без належного контролю і за межами дослідницького поля керівника та інших науковців даної галузі, що обмежувало можливість аспірантів оволодівати методами наукового дослідження [11, с.14].

Болючою проблемою досліджуваного періоду, яка стримувала наукову діяльність

викладачів кафедр історії педагогічних інститутів була відсутність власної поліграфічної бази. Затримка з друком монографій, статей, авторефератів означала перенесення на більш пізній термін захисту дисертацій. Спробою вирішення цієї проблеми стало відновлення випуску започаткованих ще у 1930-х роках «Наукових записок» педагогічних інститутів. Проте, як відзначав доцент кафедри загальної історії Харківського педагогічного інституту Г. Фрізман справа налагодження регулярного виходу цього видання рухалося дуже повільно. Викладачі цього навчального закладу просили директорат звернутися за допомогою до державного університету [3, с.32]. Однією із причин затримок виходу «Наукових записок» була хронічна нестача паперу, через що редакційна рада викреслювала із списку велику кількість статей.

Серед чинників, які впливали на хід наукової діяльності не слід забувати і про жалюгідний матеріальний стан самих викладачів педагогічних інститутів. Так, в умовах повоєнного голоду літерне харчування по другій категорії і сухий пайок отримували лише ті, хто мав вчену ступінь та наукове звання. Декани факультетів та старші викладачі без звань і ступенів харчувалися по третій категорії без отримання сухого пайка. Решта членів кафедр прикріплювалася до їдальні з одноразовим харчуванням на день [10, с.10]. Звичайно, що при такому харчовому забезпеченні виконувати складну розумову діяльність було вкрай важко. Значна кількість викладачів не могла собі дозволити відрядження та участь у представницьких наукових заходах і через відсутність належного вбрання. Наприклад, дирекція Сумського педагогічного інституту неодноразово зверталася до На-

родного комісаріату торгівлі з проханням виділити промислові товари, щоб забезпечити своїх співробітників одягом та взуттям [10, с.13].

В цілому, на противагу фізико-математичним та природничим наукам, гуманітарні у педагогічних інститутах не створили власні бази у вигляді лабораторій з вивчення історії, археології, етнографії. Це знижувало рівень наукових досліджень та заважало зміцненню матеріальної бази для їх проведення. Не проводилися кафедрами історії педагогічних інститутів і госпрозрахункові дослідження. Наявність госпрозрахункових договорів давало можливість мати значну фінансову підтримку, закупляти необхідну літературу, направляти у наукові відрядження співробітників, організувати конференції і навіть виплачувати надбавки у заробітній платі.

Отже, аналіз матеріальних, фінансових та побутових чинників науково-дослідницької роботи у педагогічних інститутах України у другій половині 40-х – на початку 50-х рр. XX ст. дозволив розкрити стан забезпечення літературою історичних кабінетів і бібліотек, з'ясувати рівень фінансування наукової діяльності, встановити причини, які впливали на бюджет часу наукової роботи викладачів-істориків, схарактеризувати життєвий рівень педагогічної інтелігенції, дослідити поліграфічні можливості для оприлюднення результатів наукової праці. Усе це допомагає сформулювати уявлення про умови розвитку історичної науки у педагогічних інститутах України протягом досліджуваного періоду. Подальшого вивчення потребують питання впливу політичних та ідеологічних чинників на науково-дослідницьку діяльність істориків у педагогічних інститутах.

Список використаних джерел

1. Баран В. К., Даниленко В. М. Україна в умовах системної кризи (1946-1980-і рр.). Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. 304 с.
2. Буряк С. А. Історична освіта в педагогічних вузах Української РСР (1943-1956 рр.): Дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2015. 200 с.
3. Державний архів Харківської області Ф.Р.-4293. Оп.2. Спр.634 Стенограмма совещаний преподавателей, работающих над докторскими диссертациями, 1955, 100 арк.
4. Ковпак Л. В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині XX ст. (1945–2000 рр.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. 250 с.
5. Курило В. С. Освіта та педагогічна дука Східноукраїнського регіону у XX столітті. Луганськ: ЛДПУ, 2000. 460 с.
6. Лук'яненко О. В. Повсякдення колективів педагогічних вишів радянської України кінця 1920-х – початку 1950-х років: історико-культурологічний вимір: Дис. докт. іст. наук: 07.00.01 / Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, Черкаси, 2019. 630 с.
7. Марусик Т. В. Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: реалії життя та діяльності (40 – 50-ті рр. XX ст.). Чернівці: Рута, 2002. 463 с.

8. Прохоренко О. А. Повсякденне життя науково-педагогічної інтелігенції України в другій половині 40-х – першій половині 50-х рр. XX ст.: Автореф. Дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2008. 20 с.
9. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України) Ф.166. Оп.15. Спр.33 Доповідні записки та листування про хід відновлення навчання в Київському університеті та Київському педагогічному інституті після закінчення німецької окупації, 1944/45 навчальний рік, 83 арк.
10. ЦДАВО України Ф.166. Оп.15. Спр.34 Доповідні записки та листування з питань відновлення навчання у Сумському педагогічному інституті після німецької-фашистської окупації, 1944/45 навчальний рік, 47 арк.
11. ЦДАВО України Ф.166. Оп.15. Спр.89 Зведений річний звіт про роботу педагогічних інститутів за 1944/45 навчальний рік, 77 арк.
12. ЦДАВО України Ф.166. Оп.15. Спр.96 Річний звіт про роботу Сталінського педагогічного інституту за 1944/45 навчальний рік, 65 арк.
13. ЦДАВО України Ф.166. Оп.15. Спр.307 Отчет Киевского педагогического института за 1946/47 учебный год, 213 арк.
14. ЦДАВО України Ф.166. Оп.15. Спр.442 Річний звіт про роботу Вінницького педагогічного і учительського інститутів за 1947/48 навчальний рік, 54 арк.
15. ЦДАВО України Ф.166. Оп.15. Спр.443 Річний звіт про роботу Ворошиловградського педагогічного інститутів за 1947/48 навчальний рік, 111 арк.
16. ЦДАВО України Ф.166. Оп.15. Спр. 955. Плани науково-дослідної роботи педагогічних вузів на 1951 р., 286 арк.
17. Шаповал Ю. І. Україна 20 – 50-х років: сторінки ненаписаної історії. Київ: Наукова думка, 1993. 351 с.

References

1. Baran V. K., Danylenko V. M. Ukrayina v umovakh systemnoy kryzy (1946-1980-i rr.). Kyiv: Vydavnychyy dim «Alternatyvu», 1999. 304 s.
2. Buryak S. A. Istorychna osvita v pedahohichnykh vuzakh Ukrayinskoyi RSR (1943-1956 rr.): Dys. kand. ist. nauk: 07.00.01 / Nats. ped. un-t im. M. P. Drahomanova. Kyiv, 2015. 200 s.
3. Ковпак Л. В. Sotsialno-pobutovi umovy zhyttya naselennya Ukrayiny v druhiy polovyni KHKH st. (1945–2000 rr.). Kyiv: Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, 2003. 250 s.
4. Kurylo V. S. Osvita ta pedahohichna duka Skhidnoukrayinskoho rehionu u KHKH stolitti. Luhansk: LDPU, 2000. 460 s.
5. Lukyanenko O. V. Povsyakdennya kolektyviv pedahohichnykh vyshiv radyanskoyi Ukrayiny kintsya 1920-kh – pochatku 1950-kh rokiv: istoryko-kulturolohichnyy vymir: Dys.... dokt. ist. nauk: 07.00.01 / Cherkaskyy nats. un-t im. B. Khmelnytskoho, Cherkasy, 2019. 630 s.
6. Marusyk T. V. Zakhidnoukrayinska humanitarna intelihentsiya: realiyi zhyttya ta diyalnosti (40 – 50-ti rr. KHKH st.). Chernivtsi: Ruta, 2002. 463 s.
7. Prokhorenko O. A. Povsyakdenne zhyttya naukovo-pedahohichnoyi intelihentsiyi Ukrayiny v druhiy polovyni 40-kh – pershiy polovyni 50-kh rr. KHKH st.: Avtoref. dys... kand. ist. nauk: 07.00.01 / Nats. ped. un-t im. M. P. Drahomanova. Kyiv, 2008. 20 s.
8. Shapoval Y. I. Ukrayina 20 – 50-kh rokiv: storinky nenapysanoyi istoriyi. Kyiv: Naukova dumka, 1993. 351 s.

Владимир Бугрий. Условия научно-исследовательской работы преподавателей кафедр истории педагогических институтов Украины в первые послевоенные годы (вторая половина 40-х – начало 50-х гг. XX ст.)

На основе архивных источников охарактеризованы материальные, финансовые и бытовые факторы, которые в комплексе формировали условия научно-исследовательской работы преподавателей кафедр истории педагогических институтов Украины во второй половине 40-х – начале 50-х гг. XX ст. Раскрыто состояние обеспечения литературой исторических кабинетов и библиотек, выяснен уровень финансирования научной деятельности. Установлены причины, которые влияли на бюджет времени научной работы преподавателей-историков, исследованы полиграфические возможности для обнародования результатов научной работы.

Ключевые слова: педагогические институты Украины, научно-исследовательская работа, кафедры истории, преподаватели-историки.

Volodymyr Bugrii. Conditions of research work of teachers of Departments of History of Pedagogical Institutes of Ukraine in the first postwar years (the second half of the 1940s - the beginning of the 1950s. xx century)

On the basis of archival sources material, financial and household factors are characterized. They formed the conditions for the research work of teachers of the departments of history of pedagogical institutes of Ukraine. The state of providing the scientific literature of historical offices and libraries is revealed. It was found that the proper conditions for work in the history rooms and libraries of pedagogical institutes were created only at the Kyiv Pedagogical Institute. In provincial pedagogical institutes, the situation with the scientific literature seemed much worse. To overcome the problems with the scientific literature, the state began to allocate some funds for the purchase of domestic and foreign publications.

The level of funding for scientific activities has been clarified. It is established that the focus of attention of the Directorate of the Pedagogical Institutes of Ukraine was primarily the educational process and work on the restoration of the destroyed material base. Funds for business trips were not enough. Funds were not enough even to secure approved research plans

The reasons which influenced the budget of time of scientific work of teachers-historians were determined. The major impediments to the scientific work of the teachers of the departments of the history of pedagogical institutes were their heavy workload of teaching and community work.

Typographic possibilities for printing the results of scientific work are investigated. Most pedagogical institutes were found to lack their own printing facilities. Delay with the printing of monographs, articles, abstracts meant the transfer of dissertations to a later date. The pathetic material status of teachers of pedagogical institutes also had a negative impact on scientific activity.

There were no laboratories for the study of history, archeology, and ethnography in pedagogical institutes. This reduced the level of research and prevented the strengthening of the material base. The departments of history of pedagogical institutes and self-calculated researches were not conducted. The conducted research helps to form an understanding of the conditions of development of historical science in pedagogical institutes.

Keywords: pedagogical institutes of Ukraine, research work, departments of history, teachers-historians.